

Pridraga, crkva Sv. Martina, 5–6. st., pročelje
Pridraga, St. Martin's Church, 5–6th c., facade

Ivo Maroević

Odsjek za povijest umjetnosti
 Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Obnova povijesnih zgrada – spomenika kulture nakon ratnih razaranja u Hrvatskoj (temeljna načela)

Teze – Theses

predano 5. 5. 1996.

Sažetak

Nedavno oslobođena okupirana područja Republike Hrvatske pridodala su ratnim razaranja na tlu Hrvatske još jednu komponentu, a to je uništavanje kulturne baštine nakon i izvan ratnih operacija i ratnih zona. Pitanje se obnove kulturne baštine, gledamo li ga kao cjeloviti proces, nameće s mnogo svojih aspekata: s teorijskog, metodološkog, praktično provedbenog, organizacijskog, financijskog, političkog i napokon s doživljajnog ili duhovnog aspekta. Uravnoteživanje značenja i uloge pojedinih aspekata u konkretnoj obnovi nekog objekta ili cjeline spomeničke baštine nužno je potrebno da bi se izbjeglo predvidive zamke obnove. Obnova povijesnih građevina dugotrajan je proces koji traži visoko stručnu razinu njegovih protagonista i apsolutnu državnu potporu, jer je u protivnom osuđena na neuspjeh ili djelimični uspjeh. To je istovremeno proces pedantne pripreme i izuzetne organiziranosti u provođenju specijaliziranih radova. Ona igra ključnu ulogu u očuvanju temeljnih značajki hrvatskog prostora.

Nedavno oslobođena okupirana područja Republike Hrvatske pridodala su ratnim razaranja na tlu Hrvatske još jednu komponentu, a to je uništavanje kulturne baštine nakon ratnih operacija i izvan područja ratnih zona. Ta su razaranja, potpomognuta jakim ideološkim nabojem uništavanja tragova drugih kultura i svjetonazora radi stvaranja etnički čistih srpskih krajeva, detaljno opisana u mnogim knjigama i publikacijama, a rezultati razaranja evidentirani u dokumentima nadležnih institucija i službi. Oslanjajući se na tu dokumentaciju, koja svjedoči o žešćim i dramatičnijim razaranja nego što ih je prouzročio posljednji svjetski rat završen prije pola stoljeća, pitanje se obnove kulturne baštine nameće s mnogo svojih aspekata: s teorijskog, metodološkog, praktično provedbenog, organizacijskog, financijskog, političkog i napokon s doživljajnog ili duhovnog aspekta. Svaki od tih aspekata ima svoju razinu pristupa i domet; oni nisu strogo odijeljeni već međusobno povezani pa se isprepliću na razne načine. Pragmatični će pristup zanemariti neke od teorijskih i duhovnih aspekata obnove, dok će teorijski pristup možda zanemariti neke aspekte praktičnog, financijskog, a možda i političkog aspekta u obnovi baštine. Uravnoteživanje utjecaja pojedinih aspekata u konkretnoj obnovi nekog objekta ili cjeline spomeničke baštine nužno je potrebno da bi se izbjegle makar predvidive zamke obnove.

Svaki ozbiljan pristup obnovi kulturne baštine u prostoru pretpostavlja potpuno razumijevanje pojma kulturne baštine i njezinih vrijednosti, koje su gotovo sve nematerijalne ili duhovne, ali koje bez svoje materijalne i oblikovne strukture ne bi mogle biti prisutne u prostoru, a pogotovo ne u životu čovjeka. Taj odnos duhovnoga i materijalnoga u kulturnoj baštini spoznali su davno prije nas oni koji su utemeljili zaštitu kulturne baštine kao fizički i duhovni proces u kome se vrijednosti prošlosti svojim fizičkim likom i materijalom ugrađuju u prostor i svijest sadašnjosti kao nositelji mnogoznačnih i brojnih poruka onima koji žele, znaju i imaju potrebu s njima komunicirati. Taj spoj duhovnoga i materijalnoga u kome nije precizno određena granica među njima, koja se pomiče u svakoj novoj sadašnjosti, u svakoj novoj generaciji ljudi, očito je najdelikatniji kad je riječ o baštini u prostoru. Stoga te vrijednosti valja pokušati obnoviti kad nestanu u nekoj od prirodnih kataklizama ili pak onih koje je prouzročio čovjek. Realna je opasnost da će se neki od tako uspostavljenih spojeva izgubiti, da ćemo neke protumačiti na naš, a ne na univerzalni način, da će nestati oni nespoznati i do tada neotkriveni elementi veza duhovnoga i materijalnoga, da će novi materijal biti nesposoban preuzeti sve nijanse i tragove prošlog u svoju strukturu. Oni koji manje znaju manje će i trpjeti (blaženi siromašni duhom, reći će Evanđelje). No, stvarat će se nove vrijednosti koje će vezivati nove ljude uz nove ili obnovljene prostore.

Hrvatski prostor kojim je prohujao ovaj zao rat, u kome su se ubijale stvari da ne bi mogle svjedočiti o ljudima, nužno će u procesu obnove izmijeniti svoj izgled i onaj dio oblička koji mu je stvorio čovjek svojim vjekovnim životom na ovom tlu. Naša se nastojanja moraju kretati pravcem koji će nastojati umančiti opseg i značenje nastalih promjena, nastojeći sačuvati onu vjerodostojnost prostora koji je naseljen stoljećima i u kojemu je hrvatski čovjek ostvario svoju domovinu i svoj zavičaj. To čuvanje domovine i zavičaja, kao stvarne sinteze

čovjeka i povijesnog prostora, a ne samo kao priče, legende, usmene predaje poput »...bila jednom...«, sna i ponosa o slavnoj prošlosti koju ćemo saznati iz knjiga ili naučiti u školama sa svom umjetnošću tumačenja prošlosti kojoj su ljudi skloni, treba biti naša zadaća. Nova crkva na mjestu stare crkve nosi tek poruku trajanja svetog mjesta, hrama kao sadržaja i ljudi kao crkvene zajednice uz njega, ali ne i trajanja poruke proteklog vremena. Ne bismo li mogli i poruke kulturne baštine metaforički shvatiti kao poruku koja poput »navještanja evanđelja« ljudima obogaćuje duhovni život na svoj specifičan način.

Teoretski aspekt

U teoretskom pristupu obnovi kulturne baštine, u prvi plan se nameću pitanja izvornosti i autentičnosti obnovljene baštine. Konceptualno gledajući, tu nam može pomoći teoretski pristup baštini, koji razvija muzeologija kao znanost.

Razvitak muzeologije i muzeološke teorije u posljednjih desetak godina utemeljio je pristup baštini i njezinoj zaštiti na razini koja nadilazi muzej kao muzeološku instituciju i pokretnu baštinu prenesenu iz realnog svijeta u muzeološki kontekst kao jedini predmet istraživanja. Baština u prostoru počinje sve više i više preuzimati muzeološke načine komunikacije svojih poruka, a muzejska uporaba spomenika kulture postaje sve češća. Muzeologija unosi pojam muzealnosti kao ključni element u valorizaciju materijalnog svijeta kojim se bavi, što je na stanovit način analogno pojmu spomeničke vrijednosti. Muzealnost je značajka predmeta materijalnog svijeta da u muzeološkom kontekstu budu dokumenti primarnog ili arheološkog konteksta iz kojih su izdvojeni. Preneseno li to na baštinu u prostoru, to može značiti da su građevine i njihovi kompleksi dokumenti konteksta (fizičkog i duhovnog) u kome su nastajali i živjeli, sa svim vrijednostima i značenjima koje su stekli tijekom svog nastanka i života. Naglašavanje i tumačenje tih osobitosti povećava značenje i uvodi pojam autentičnosti kao jednu od temeljnih značajki spomenika.

Teorija o identitetima muzejskih predmeta može se tako dosta lako primijeniti na građevinu, iako je temeljna razlika među njima u načinu njihova nastanka. Predmet materijalne kulture u pravilu nastaje znanjem, htijenjem i vještinom jednog čovjeka ili uza nj vezane grupe (kiparska, slikarska ili vezilačka, stolarska, bravarska ili neka druga obrtnička radionica). U nastanku građevine evidentna je podjela između kreatora ideje i onih koji ideju ostvaruju u građevnoj strukturi i u zadanoj okolini. Drugim riječima, ostvarenje ne ovisi samo o vještini onoga tko je građevinu zamislio, već i onih koji primjenjujući vještinu obrade materijala i izgradnje građevine ostvaruju zamisao u prostoru. Odabir materijala i kreiranje oblika, namjena i organizacija prostora zadaća su »projektanta« (uz veliki utjecaj naručitelja ili korisnika prostora), a izvedba, dakle struktura i obrada materijala (u nekim primjerima i oblikovanje) koji dalje postoji u stvarnosti, rezultat je rada različitih majstora ili umjetnika. U takvoj genezi građevine može se govoriti o autentičnosti ideje, kao i o autentičnosti realizacije.

U primjeni teorije identiteta na spomenike kulture u prostoru nužno je ukazati na moguće razlike između građevine i predmeta materijalne kulture. *Idejni identitet* ukazuje na postojanje ideje koja je prethodila nastanku predmeta. Nju je dosta teško utvrditi, jer često ostaje nezabilježena. *Idejni identitet* građevine, naprotiv, često nam je poznat iz skica ili nacrtu građevine koji su prethodili izgradnji. *Stvarni identitet* je izgled predmeta u trenutku njegovog nastanka. To je srž autentičnosti jer pokazuje trenutak ostvarenja ideje. Što se tiče predmeta materijalne kulture i umjetničkih slikarskih i kiparskih djela, proces nastanka djela je relativno kratak i stvarni je identitet moguće vremenski točno odrediti. Proces nastanka građevina je duži, a za izrazito složene građevine i one koje imaju posebnu sudbinu taj proces može biti izrazito dug (npr. katedrala u Kölnu). Tada se razlike između idejnog i stvarnog identiteta povećavaju, a stvarni identitet makar je vremenski određen trenutkom dovršenja građevine, može pokazivati i slojevitost nastanka u procesu gradnje. *Zbiljski identitet* promjenjiva je veličina jer ukazuje na izgled predmeta u sadašnjosti, sadreći sve promjene koje je predmet proživio do trenutka našeg suočenja s njim. K tome, uključuje strukturni i funkcionalni identitet koji ukazuju na promjene strukture i oblikovanja tijekom života predmeta ili građevine, kao i promjene njihove funkcije. Dakle, cjelokupni život predmeta ili građevine, kao svjedok njihova trajanja i mijena kojima su bili podložni zbog promjena čovjekovih potreba, interesa ili ukusa, promjena vlasništva, starenja i hotimičnih ili nehotičnih oštećenja i preinaka, utjelovljen je u njegovom zbiljskom identitetu. Zbiljski je identitet dakle dokument života spomenika, svih utjecaja koji su na nj djelovali i svih značenja koja je preuzimao. I zbiljski je identitet vremenski određen, jer se određuje u svakom trenutku sadašnjosti. No, nije stabilan poput idejnog i stvarnog identiteta, jer se pomiče zajedno s vremenom. Moguće je tako definirati niz zbiljskih identiteta u povijesti nekog spomenika, koji postaju sastavnice njegova razvojnog ili povijesnog identiteta. Time je taj identitet ujedno i temelj autentičnosti trajanja i povijesti spomenika. *Strukturni i funkcionalni identiteti* samo su pomoć u spoznavanju zbiljskog identiteta. Oni su, za razliku od netom navedenih identiteta, kontinuirani u vremenskom smislu. Oni vertikalno traju i prenose sve promjene koje su bile evidentne u svakom od povijesnih zbiljskih identiteta predmeta. One pak promjene koje su uzrokovale nestanak pojedinog dijela izvorne materijalne strukture građevine otkrivamo u drugim svjedočanstvima o građevini (pisani dokumenti, grafički prikazi, modeli i sl.).

Zbroj i interpretacija navedenih identiteta spomenika sudjeluju u vrednovanju i temelj su za određivanje njegova značenja i važnosti. Oni su izvor i tumač njegove autentičnosti.

Kako spomenici kulture služe da stvaraju i prenose poruke prošlih kultura, naroda i ljudi sadašnjim generacijama i kako se taj prag sadašnjosti neprestano pomiče povećavajući prošlost i smanjujući budućnost, to se i značenja kulturne baštine mijenjaju ovisno o fizičkoj i duhovnoj okolini u kojoj žive. Ljudi neprekidno otkrivaju nova značenja kulturne baštine. Primijenimo li temeljne osobine znaka iz semiološke teorije na spomenike kulture, tada ćemo vidjeti da su i tu materijal i građevna struktura s jedne strane, a njihov oblik s druge strane nositelji značenja. Oni su istovremeno i nositelji

autentičnosti, a autentičnost je jedna od konstitutivnih sastavnica značenja. Tek jedinstvo materijala i oblika može dati puno značenje. Njihovim razdvajanjem, kao na primjeru rekonstrukcije ili zamjene pojedinih dijelova građevine, gubi se dio autentičnosti spomenika. Identiteti povijesnog spomenika otkrivaju se u njegovu materijalu i konstrukciji, a na drugoj razini u njegovu oblikovanju kako vanjskoga i unutrašnjega prostora, tako i obrade zidnih ploha i ispune prostora inventarom.

Nedvojbeni je zaključak da je povijesni spomenik dokument prošlosti koja se sačuvala u njegovoj materijalnoj strukturi i njezinim oblicima. Dokumentarna vrijednost spomenika obuhvaća njegov nastanak, razvitak, povijest njegove strukture, kao i života koji je uza nj bio vezan, njegova funkcioniranja i društvene korisnosti. Svi oblici njegove fizičke i socijalne istrošenosti, povijesne rehabilitacije vezane uz promjenu ili nadopunjavanje namjene, usponi i padovi njegova značenja – sastavni su dio njegove autentičnosti.

Treba naglasiti da je uloga fizičke autentičnosti materijala, konstrukcije i oblika predmeta ili građevine to veća što ima manje posrednika u njihovu ostvarivanju. Primjerice, umjetnička slika ili skulptura u prednosti su pred arhitekturom, a ova pred gradskom strukturom. S druge pak strane idejna autentičnost oblika to je dominantnija što je udaljenost motrišta veća. Primjerice, crkva u slici grada ili u krajoliku više djeluje svojim volumenom i oblikom nego materijalom. Prostorna se memorija očituje volumenom i njegovim oblikom. Povijesna se pak memorija očituje u dokumentarnosti upotrijebljena i oblikovana materijala.

Zamjenom izvornog materijala i strukture i ponavljanjem i vraćanjem izgubljenih ili nestalih oblika umanjuje se autentičnost spomenika, i to onaj dio koji bismo mogli nazvati fizičkom i dokumentarnom autentičnošću. Međutim, na taj se način vraća i rekreira jedan oblik idejne autentičnosti koji je blizak težnjama znanosti, da se približi obliku predmeta ili građevine u trenutku njihova nastanka. Primjeri obnove zidnih slika Sikstinske kapele ili uklanjanja požutjelih lakova sa slika starih majstora tek su obrasci takvog pristupa. Konceptije vraćanja predmeta ili građevine u oblikovno stanje nekog od njihovih povijesnih zbiljskih identiteta ili pak u stvarni identitet rezultat su težnji našeg vremena da vlastitim izborom interpretira značenje spomenika kulture. Uklanjanjem barijere nedjeljivosti fizičke od idejne autentičnosti otvaraju se mogućnosti rekreiranja prošlosti u onom njezinom segmentu koji se današnjem čovjeku čini optimalnim. Time se aktualiziraju i pitanja mogućeg manipuliranja kulturnom baštinom, tj. ideologiziranja vrlo određenih njezinih segmenta nauštrb cjelovite dokumentarnosti povijesnih mijena spomeničke strukture. Puno preklapanje i istovjetnost fizičke i idejne autentičnosti na najbolji mogući način određuju značenje spomenika. Nasuprot tome, razlike i napetosti između ta dva oblika autentičnosti umanjuju značenje spomenika i njegovu spomeničku vrijednost.

Restauratorski radovi na spomeniku u pravilu teže prema ostvarivanju određenog stupnja njegove cjelovitosti. Oni se provode tako da se materijalu i obliku spomenika pridodaju dijelovi koji su se izgubili ili nestali tijekom njegova trajanja u prostoru, a koji bitno nedostaju za doživljaj i razumijevanje

njegovih vrijednosti. Cjelovitost spomenika prema kojoj težimo vrlo često traži takve nadopune, koje su odredbama prihvaćenih međunarodnih dokumenata u ovoj oblasti uvjetovane preciznim poznavanjem oblika koji se obnavljaju i veoma čvrstim etičkim gledištem u odnosu na količinu i dimenziju dodanoga. Stupanj dodavanja novih materijala, učvršćivanja konstrukcije i rekonstrukcije ranijih oblika, posebno se određuje za svaki spomenik na kojem se intervenira. Stoga treba težiti prema maksimalnom umanjivanju napetosti između fizičke i idejne autentičnosti spomenika kako bi se sačuvala što veća spomenička vrijednost materijalnog svijeta baštine.

Teoretski aspekt obnove porušenih povijesnih zgrada implicira jasnu i precizno utvrđenu dimenziju obnoviteljskog postupka i korektno primijenjen jamči zadržavanje svih sačuvanih spomeničkih vrijednosti, a u restauriranju ili rekonstruiranju nestalih vrijednosti zadržavanje one mjere koja će spriječiti poplavu neprimjerenih i neutemeljenih obnova. S teoretskog aspekta gledano, jasno je da se sve što je postradalo ne može obnoviti.

Metodološki aspekt

Metodološki se aspekt bavi utvrđivanjem najprimjerenije metodologije za pristup obnovi oštećenih i porušenih povijesnih zgrada, s aspekta očuvanja njihovih spomeničkih vrijednosti. Podrazumijeva niz postupnih i međusobno povezanih radnji kojima je cilj zadan i usmjeren prema maksimalnom umanjivanju posljedica ratnih i drugih razaranja kulturne baštine na tlu Hrvatske.

U područjima izloženim ratnim razaranja kao i na oslobođenim područjima Hrvatske utvrđene su i utvrđuju se nastale štete na spomenicima kulture i kulturnoj baštini u prostoru. Oštećeno je i stradalo mnogo zgrada koje su dijelovi povijesnih gradskih i seoskih cjelina, veliki broj pojedinačnih nepokretnih spomenika kulture, među kojima je razmjerno najviše crkava.

Oštećenja sežu od površinskih oštećenja pročelja, otvora i pokrova, preko oštećenja ili uništenja međukatnih i ostalih konstrukcija, nosivih i pregradnih zidova u unutrašnjosti, do potpunog nestajanja zgrada s površine zemlje, a ponegdje i do uništavanja njihovih temeljnih zidova. Posebno su teško oštećeni, uništeni ili opljačkani dijelovi inventara, kao i unutrašnja i vanjska dekoracija crkava, javnih građevina i stambenih kuća.

Značenje i važnost pojedinih oštećenih ili srušenih pojedinačnih spomenika kreće se od onih starijih, slojevitih i izuzetno vrijednih zgrada iz svih povijesnih razdoblja, preko standardnih građevina iz 18. i 19. st. do manje vrijednih građevina iz 19. i 20. st. Uza sve to, većina od njih imala je izuzetnu urbanističku i prostornu vrijednost u krajoliku ili slici naselja. Osim toga, njihov je inventar u pravilu bio primjeren, a ponegdje i značajniji od same građevine.

Uzimajući u obzir navedene elemente, a nakon izrade privremenih i definitivnih popisa oštećenih zgrada, obnovu bi pojedinačnih nepokretnih spomenika kulture trebalo meto-

dološki usmjeriti tako da se ostvare principi postupnosti i selektivnosti u odabiru prioriteta, a principi sveobuhvatnosti pristupa, poštivanja zatečenih vrijednosti i znanstvene utemeljenosti odabira načina obnove u provedbi obnove.

U tom je smislu na prvom mjestu *hitna preventivna zaštita* onih građevina koje su u takvom stanju da ih je moguće osposobiti za izvornu funkciju manjim ili većim popravkom, koristeći pritom u početku one dijelove građevine koji nisu stradali ili uništeni. Ta zaštita predviđa sprečavanje daljeg i šireg propadanja materijala i konstrukcija izloženih djelovanju atmosferilija. Ona se može smatrati prvom pomoći i uglavnom je do sada trebala biti završena na većini spomeničkih povijesnih zgrada.

Istovremeno je trebalo provoditi hitnu preventivnu zaštitu materijala srušenih ili teško oštećenih zgrada, s time da se pregledaju ruševine i iz njih po mogućnosti izdvoje, sklone i zaštite oni dijelovi, koji su važni za povijest ili oblikovanje građevine, ili koji bi se mogli iskoristiti u budućoj obnovi (spolije, obrađeni dijelovi kamena, elementi žbukanih profilacija ili drugih dekorativnih elemenata, drveni ili metalni elementi s otvora ili aplikacija, fragmenti zidnih slika, vitraja, mozaika i sl.). Taj je oblik zaštite u pravilu zanemaren, osim ako nisu posrijedi izuzetno vrijedni elementi inventara građevina ili njihove opreme. U natječajima za recikliranje ruševina, koji su objavljivani u dnevnom tisku, nigdje se ne spominje nužnost selekcioniranja vrijednih elemenata koji se kriju u ruševinama. Ne raspoložem podacima da su izgrađena priručna spremišta za pohranu oblikovanog materijala izvučenog iz ruševina. Primjer postupanja s materijalom srušene crkve u Voćinu nije ohrabrujući.

Usporedno s preventivnom zaštitom nužno je provesti *procjenu šteta*, koja će indicirati i mogući način obnove: učvršćivanje s manjim popravcima, restauriranje s obnovom dijelova koji nedostaju pod pretpostavkom da je veći dio strukture građevine sačuvan, rekonstruiranje koje polazi od integriranja sačuvanih ruševnih dijelova u novu građevinu, preko faksimiliranja negdašnjeg izgleda građevine s varijantama izbora, do interpoliranja novooblikovane zgrade u prostor na kojemu se nalazila srušena zgrada. Procjena šteta provodi se na cjelokupnom području Hrvatske i uskoro će biti dovršena.

Na temelju procjene šteta, valorizacije oštećenih zgrada i mogućih vrsta i opsega obnove nužno je izraditi *popise prioriteta u obnovi* koji će se temeljiti na kriterijima: hitnosti intervencije zbog stanja građevine, optimalnog odnosa stanja građevine, mogućnosti njezinog saniranja i njezine spomeničke vrijednosti, potreba lokalne ili šire zajednice ili vlasnika za sadržajem kojemu je služila građevina, raspoloživih novčanih sredstava (posebice doniranih ili ciljano osiguranih sredstava) kao i važnosti građevine kao nacionalnog spomenika kulture. Popise prioriteta valja uskladiti s potrebnima, mogućnostima i interesima vlasnika.

Usporedno s time, a sukladno popisima prioriteta intervencija, valja pristupiti *prikupljanju ili aktiviranju relevantne dokumentacije* kojom će se odrediti stupanj moguće intervencije s gledišta očuvanja spomeničkih osobitosti građevine, kao i *izradi nove dokumentacije* koja će se temeljiti na aktualnim istraživanjima građevine ili pak na starijoj ili drugovrs-

noj dokumentaciji (primjerice izrada nacrtu pročelja na temelju fotografije, uporabom fotogrametrijskih metoda).

Sve prethodne radnje poslužit će za *izradu projektne dokumentacije za obnovu građevine* na temelju propozicija službe za zaštitu spomenika kulture, u svim razinama potrebne dokumentacije kao što su: idejna, izvedbena ili dokumentacija detalja, s time da svaka od njih mora biti prihvaćena i odobrena. Propozicijama koje će izraditi nadležna služba zaštite spomenika treba prethoditi određivanje značenja građevine u krajolik i izgrađenom urbanom ili ruralnom prostoru, njezina značenja kao spomenika kulture u odnosu na oblik, konstrukciju, materijal, sadržaj i detalje i napokon određivanje odnosa prema budućem uređenju unutrašnjosti (inventar i sl.) ponajprije crkava i javnih objekata.

Projektna dokumentacija mora na svim razinama biti prilagođena spomeničkim obilježjima povijesne zgrade, posebice u onim elementima u kojima se u povijesnu strukturu građevine unose novi sadržaji i suvremenija infrastruktura instalacija. U svakom pojedinom primjeru treba precizno odrediti odnose novoga i staroga, kako novo ne bi u najboljoj namjeri izazvalo dalju destrukciju povijesnog ugođaja i izgleda, kao i strukture povijesne građevine.

Određivanju načina obnove pojedinačnih povijesnih zgrada i spomenika kulture mora prethoditi *izrada teoretskih modela*, koji će, temeljeni na pojedinačnim tipičnim primjerima oštećenja i moguće obnove pojedine vrste spomenika kulture, odrediti pravce i parametre u sklopu kojih će se izradivati pojedina projektantska rješenja. Ti će modeli uzimati u obzir autentičnost i izvornost građevine, njezinu povijesnu slojevitost i određivanje načina obnove i prezentacije utvrđenih vrijednosti. Jedan je takav model nedavno ostvaren prigodom obnove crkve u Crnom kraj Zadru, gdje je obnovom crkva vraćena u svoje ranije povijesno stanje. Odabir modela pretpostavlja sve potrebne prethodne studije, istraživanja na samome mjestu, želje i zahtjeve korisnika i investitora, a donosi teoretsko rješenje koje je moguće primijeniti u praksi određivanjem načina i ciljeva obnove spomenika uvažavajući njegove specifičnosti.

Izvedba odabranog načina obnove pretpostavlja kompetentnog izvođača radova, dosljedno poštivanje odobrene projektne dokumentacije, strog i djelotvoran nadzor nad izvedbom i osigurana novčana sredstva koja će omogućiti logičan i optimalan tijek radova.

Uređivanje unutrašnjosti dvoraca, javnih zgrada i crkava poseban je problem tamo gdje je potpuni gubitak povijesnog inventara, koji je zajedno s arhitekturom činio spomeničku cjelinu i po čemu su neke od zgrada bile posebno cijenjene. U nekim će situacijama – kad je provedena ranija evakuacija materijala ili kad inventar nije toliko stradao u samoj zgradi – biti moguće uz adekvatne restauratorske postupke vratiti inventar u obnovljenu ili pak novoizgrađenu zgradu.

Veći će se problem pojaviti tamo gdje je potrebno razmotriti izradu ili dobavu novog inventara i opremiti crkve slikama, vitrajima i sl. Valjalo bi osigurati rekonstruiranje arhitekture oltara koji su stradali u ratu ako su kipovi s oltara sačuvani jer su pravovremeno bili evakuirani, čime bi se vratio izvorni ugođaj crkvenom ambijentu. Valjalo bi razmisliti i o među-

sobnoj solidarnoj pomoći. Moglo bi se, primjerice, prenijeti tipološki slične oltare iz crkava koje nisu stradale u crkve koje su izgubile inventar. Nije naodmet razmisliti o inozemnim donacijama koje bi eventualno mogle ponuditi oltare iz crkava drugih srednjoeuropskih zemalja u obnovljene crkve u Hrvatskoj, kao dar i pomoć. Moglo bi se razmisliti o premještanju kipova ili slika iz muzejskih zbirki u obnovljene crkve, tamo gdje to neće ozbiljno ugroziti vrijednost zbirke i gdje će pomoći obnovi temeljnog stilskog i ambijentalnog ugođaja obnovljene crkve.

Sama provedba obnove povijesnih zgrada metodološki je određena izborom metoda obnove ili njihovim kombinacijama i njezin je raspon moguće jasno odrediti, a broj inačica uvjetovan je svakim pojedinim primjerom obnove. *Dokumentacija obnove* i publiciranje najvrednijih rezultata metodološki slijedi proces obnove i služi kao akumulirano iskustvo i riznica znanja za neke buduće primjere obnove, a istovremeno i kao dokument izvedenih radova, koji će svjedočiti o rasponu autentičnosti građevnih i oblikovnih struktura i o opsegu dodanoga i obnovljenoga.

Provedbeni aspekt

Obnovu povijesnih zgrada u prostoru Hrvatske moguće je korektno provesti jedino ako joj prethodi dobra teoretska priprava i ako je postupak metodološki korektan. U praksi će se pojaviti poteškoće u usklađivanju interesa konzervatora i korisnika ili vlasnika zgrade, kao i u osiguravanju potrebnih novčanih ulaganja za sve faze obnove. Poseban je problem nedostatak kvalitetne i kvalificirane operative, posebice za radove koji nadilaze puke građevinske radove (obrade površina, profilacija kamenih elemenata, kovanih detalja i sl.). Postupci koji se primjenjuju u obnovi povijesnih zgrada određuju se projektnom dokumentacijom i teško je očekivati da će biti moguće na jednoj zgradi primijeniti samo jedan od postupaka. Važno je naglasiti specifičnosti svakog od mogućih postupaka, kako bi se unaprijed odredili njihovi rasponi i mogućnosti.

Konsolidiranje građevine temeljni je postupak. Treba ga provoditi tako da se maksimalno očuvaju zatečena oblikovna i konstruktivna obilježja povijesne građevine. Poboljšanja treba provoditi tako da se ne naruše elementi spomeničkih osobitosti građevine. U izuzetnim okolnostima trebat će provesti zahvat kojim će se građevina vratiti u neko ranije stanje, ako se procijeni da je naknadna intervencija umanjila spomeničku vrijednost građevine, a sada je oštećena ili bi iziskivala složene sanacijske mjere. Utvrđivanje uvjeta za povrat građevine u neki od njezinih ranijih identiteta zahtijeva ozbiljnu teoretsku podlogu i jasnu viziju (vrlo precizno utemeljenu na istraživanjima i dokumentaciji) novog izgleda građevine. Obradu površina zidova na vanjštini i u unutrašnjosti (bojenje, plastična obrada i dr.) treba posebno precizno odrediti.

Restauriranje građevine valja provoditi tako da se obnove oni dijelovi koji su nestali u ratnim razaranjima, na način da se integriraju s očuvanom postojećom strukturom. Svrha je očuvati cjelovitost građevine spajanjem sačuvanih i novih dijelova. Tu se može pristupiti rekonstrukciji ili faksimilirana-

nju onih detalja koji su nestali, a mogu se analogijom ili kopiranjem sa same zgrade precizno odrediti. U ovu kategoriju ulazi i obrada zidnih površina na vanjštini i u unutrašnjosti građevine, oblikovanje građevne stolarije, limarije, ostakljenja i sl.

Rekonstruiranje ima najširi spektar. Ono se primjenjuje kad je ostalo sačuvano manje od polovice autentične strukture građevine. U rekonstruiranju možemo se služiti načinima koji se primjenjuju restauriranjem, tj. da se faksimilira sve ono što je nestalo, a da se eventualno sačuvani dijelovi zatečenih struktura ugrade u novu strukturu, bilo da su to obrađeni dijelovi zidnih struktura iz ruševina, bilo da su dijelovi građevine koji su opstali, dovoljno su čvrsti i nisu se srušili.

Faksimilna obnova potpuno srušene zgrade pretpostavlja, kao i svi oblici rekonstruiranja, potpuno poznavanje srušene građevine. Tu je dokumentacija građevine nužna pretpostavka. Procjena i ocjena dokumentacije pretpostavka je za faksimiliranje građevine. Faksimil treba upotrijebiti tamo gdje je značenje građevine u krajoliku ili slici naselja toliko važno da ima značenje znaka ili simbola u prostoru. Obnova metodom faksimila, međutim, traži u pojedinim primjerima (crkve, javne zgrade) da se i unutrašnjost građevine obnovi tako da odgovara vanjštini. U nekim je situacijama moguće unutrašnjost osuvremeniti i prilagoditi novim zahtjevima sadržaja. No, pravilo je da te intervencije ne smiju imati odraza na vanjštini građevine, ako je ona faksimilirana zbog svoje urbanističke vrijednosti ili pak vrijednosti u krajoliku.

Interpolacija nove arhitekture krajnji je ekstrem u postupku rekonstruiranja. Naime, ona više nema materijalnih dodirnih točaka sa spomeničkom vrijednošću ili oblikovanjem srušene građevine. Međutim, valja naglasiti da ona mora nastaviti duhovni kontinuitet mjesta. S obzirom na ulogu građevine (tu se misli ponajprije na crkve) i njezino simboličko postojanje u prostoru, pri njezinom bi novom oblikovanju trebalo misliti o volumenu, naglascima i prostornom ambijentu, tako da se u odabiru metode interpolacije više služi metodom prilagođivanja nego naglašavanja ili kontrasta.

Pri rekonstruiranju moguće je predvidjeti proširenja ili preoblikovanja dijelom srušenih ili posve srušenih zgrada, s time da su prethodne ocjene spomeničkih vrijednosti povijesne zgrade i utvrđene konzervatorske propozicije obnove ograničavajući činitelj.

Temeljni provedbeni uvjet mogao bi se izraziti samo jednom konstatacijom, a to je potreba dosljednog poštivanja propozicija i projektna dokumentacije. Posebno je važno ne dopustiti da se u izvedbi mijenjaju odnosi konstrukcije i oblikovanja, vrste i dimenzije novih instalacija, kako ne bi provedba prouzročila dalje smanjivanje spomeničkih vrijednosti povijesne građevine. To dakako podrazumijeva kvalificiranu i kompetentnu operativu.

Organizacijski aspekt

Obnova ratom srušenih povijesnih zgrada na području Republike Hrvatske – bez obzira jesu li one spomenici kulture, ili tek dijelovi široko shvaćene baštine u prostoru – traži ja-

sno određene organizacijske oblike. Postoje dva državna tijela, koja bi se trebala brinuti o tome. To su Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine i Ministarstvo obnove i razvitka. Uz njih se problemima istraživanja i nekim oblicima obnove baštine bave filozofski i arhitektonski fakulteti, instituti za povijest umjetnosti, etnološki i arheološki zavodi i u užem segmentu specijalni i opći muzeji na području svojeg djelovanja. Međutim, taj znanstveni i stručni potencijal u cijelosti nije dovoljno angažiran, kad je riječ o određivanju stručne politike u obnovi baštine i o neposrednim radovima na obnovi pojedinih vrsta spomenika ili pak pojedinačnih povijesnih građevina.

Organizacijski gledano, valjalo bi osnovati *krovna stručna tijela* za pojedine vrste spomenika kao i za pojedina područja – koja bi činili stručnjaci kompetentni za zaštitu spomenika kulture, financijeri i glavni korisnici (Crkva, državna, županijska i gradska vlast, Ministarstvo kulture) – koja bi usvajala popise prioriteta, usmjeravala novac i interes donatora, prihvaćala temeljne koncepcije obnove pojedinih građevina, kao i sugerirala Državnoj upravi sadržaj i izradu provedbenih uputa za projektante i investitore. Državna bi uprava trebala koordinirati rad takvih krovnih tijela.

Ta krovna tijela imala bi povjerenike na razinama županija, gradova i općina, i to u onim područjima gdje je obnova povijesnih zgrada dio procesa obnove nakon ratnih razaranja. Ta bi tijela, zajedno s povjerenicima na terenu, trebala uspostavljati nužne kontakte s organima Ministarstva graditeljstva i prostornog uređenja, kako bi se obnova provodila u skladu s prostornim planovima i njihovim provedbenim dokumentima u dijelovima prostora, gdje su razaranja bila najveća i gdje proces obnove može utjecati na promjenu slike naselja, kultiviranog krajolika i odnosa povijesnih zgrada prema prirodnoj i izgrađenoj okolini.

Takva bi tijela trebala uspostaviti vrlo blisku suradnju s Ministarstvom obnove i razvitka Republike Hrvatske, kako bi se u obnovi stambenih, gospodarskih i ostalih zgrada valorizirali elementi kulturne baštine i njihova zaštita ugrađivala u pravilnike o obnovi, natječaje za odabir projekatana i izvođača radova, kao i u elemente za određivanje visine novčanih ulaganja za obnovu pojedinih zgrada.

Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine obavljala bi i dalje svoje zakonom propisane zadaće, ali bi u suradnji s krovnim tijelima za obnovu kulturne baštine u prostoru angažirala sve raspoložive znanstvene i stručne kapacitete na obnovi povijesnih zgrada i osigurala maksimalno kvalitetan pristup obnovi, postupnost i kontrolu izvedenih radova.

Državna bi uprava nadalje trebala osigurati školovanje i angažman specijalnih obrtnika i restauratora za radove na obnovi. Bilo bi korisno utemeljiti minimalne standarde kvalitete radova i provjeravati ih u praksi.

Nužnost *osnivanja specijaliziranih izvođačkih poduzeća*, od građevinskih i instalaterskih, do restauratorskih i usko specijaliziranih za pojedine vrste radova, nameće se iz dana u dan. Osnovni je problem vrednovanje njihove stručnosti, pa bi izdavanje licenci za pojedine vrste radova osiguralo minimalnu potrebnu razinu kvalitete radova. Otvaranje pak dovoljne količine radova omogućilo bi da operativa bude stimulirana za ozbiljan stručni rad.

Sve radove treba pratiti kvalitetna, unaprijed određena dokumentacija (vrste i opseg podataka) koja se na kraju procesa obnove može koristiti za definiranje specifičnog hrvatskog pristupa obnovi razorene baštine. Taj se pristup, dobro elaboriran, može kasnije predložiti UNESCO-u i drugim međunarodnim organizacijama za zaštitu kulturne baštine i poslužiti kao priprema za određivanje modela ponašanja prigodom obnove kulturne baštine u prostoru nakon elementarnih nepogoda ili ratnih razaranja.

Financijski aspekt

Obnova povijesnih građevina kao spomenika kulture u zatečenoj funkciji, u funkciji koja je neposredno prethodila ratnom ili ideološkom razaranju ili u izmijenjenoj funkciji, a u izuzetnim situacijama i u muzejskoj funkciji, zahtijeva znatno više novčanih sredstava od pukog osposobljavanja građevine za normalno funkcioniranje ili od obnove građevine za stanovanje ili neku od javnih funkcija, bez uvažavanja spomeničkih specifičnosti građevine. Omjer potrebnih sredstava za obnovu spomenika u odnosu na samu obnovu funkcije varira od 3:1 do 8:1, ovisno o složenosti povijesne spomeničke strukture i opsegu njezina oštećenja.

Nesporna je spoznaja da je nemoguće osigurati potreban novac za obnovu svih oštećenih ili uništenih povijesnih građevina. Stoga je potrebno izraditi vrlo precizne *planove prioriteta*, prema kojima bi se novčana sredstva usmjeravala na zaštitu onih spomenika kulture koje je moguće konsolidirati ili restaurirati i time vratiti u jedan od oblika njihovih povijesnih identiteta. Pitanje ulaganja novca u faksimilnu ili interpolacijsku obnovu logično dolazi u drugi plan, osim ako nisu posrijedi izuzetne simboličke vrijednosti u prostoru, crkve bez kojih je nemoguće ostvarivati normalni crkveni život unutar određene vjerske zajednice ili stambene zgrade u koje se vraća život, a bez kojih bi gradska ili seoska sredina spomeničke vrijednosti bila hendikepirana ili zauvijek izgubljena.

Prema tome, *državnim ulaganjima* bi trebalo usmjeravati novac za obnovu povijesnih građevina, koje su spomenici kulture, u tri pravca: u pravcu saniranja i restauriranja oštećenih zgrada; u pravcu rekonstruiranja izuzetno vrijednih zgrada visokog simboličkog značenja ili onih bez kojih bi bio otežan vjerski ili zajednički život stanovnika pojedinog mjesta; u pravcu izgradnje stambenih zgrada koje će zadržati memoriju povijesne strukture koja je nestala u ratnom razaranju. Ta bi se novčana sredstva trebala osiguravati iz onih izvora i pod onim uvjetima iz kojih se osigurava novac za obnovu stambenih, javnih i vjerskih zgrada u zonama ratnih razaranja, s time da im se pridodaju posebna namjenska nepovratna novčana sredstva kojima bi se nadoknađivala razlika između troškova normalne obnove i spomeničke obnove, tj. razlika u odnosu na utvrđeni i iskazani omjer između troškova prosječne i obnove spomenika kulture.

Iznimno bi bilo važno ustanoviti posebne *fondove za obnovu povijesnih građevina* u koje bi se slijevao novac prikupljen dobrotvornim akcijama za obnovu kulturne baštine, neusmjerenih donacija, dobrovoljnih priloga i drugih izvora financi-

ranja. Mogli bi se uspostavljati i fondovi posebne namjene kao npr. za obnovu crkava, dvoraca, povijesnih gradova ili sela, sa sponzorima iz zemlje ili inozemstva. Ti bi fondovi mogli pomagati korisnicima ili vlasnicima povijesnih zgrada da premoste razliku između redovite državne dotacije ili zajma i visine troškova koji su neizbježni kad je riječ o obnovi spomenika kulture.

Posebno bi bilo potrebno izraditi *programe i projekte obnove* pojedinačnih vrijednih i atraktivnih povijesnih zgrada, koji bi se mogli ponuditi međunarodnim državnim ili privatnim fondovima ili fundacijama, koje su zainteresirane financijski poduprijeti obnovu pojedine povijesne građevine, tj. namjenski osigurati određena novčana sredstva.

Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Ministarstvo obnove i razvitka i krovna tijela za obnovu oštećene i razorene kulturne baštine trebali bi nastojati da se sakupljen, u raznim fondovima akumuliran i u državnom proračunu osiguran novac usmjeri prema utvrđenim prioritetima i da posebni tretman imaju pripremni istraživački, preventivni i radovi na izradi programske i projektne dokumentacije, kako bi se moglo odgovoriti na svaku ponuđenu donaciju.

Financijski aspekt obnove povijesnih građevina u Hrvatskoj na ratom pogođenim i donedavno okupiranim područjima presudni je činitelj, koji će diktirati dinamiku i djelotvornost obnove.

Politički aspekt

Politički aspekt obnove povijesnih građevina nije nevažan, jer on ukazuje na državne napore da se amortiziraju i do razumne granice uklone namjere agresora da se uništavanjem kulturne baštine u prostoru Hrvatske uklone tragovi postojanja zapadne srednjoeuropske i mediteranske kulture, kao i katoličke kulture, kojima je pripadala hrvatska materijalna kultura i umjetnost stoljećima, od doseljenja Hrvata na ova područja do danas. Time zaštita i obnova kulturne baštine na ratom opustošenim i nedavno okupiranim područjima Hrvatske postaje i politički čin vraćanja nacionalnog identiteta u prostore u kojima su njegovi materijalni tragovi bili gotovo izbrisani. Politički gledano, obnova baštine na hrvatskom tlu učvršćuje hrvatski politički teritorij dokaznim materijalom koji svjedoči svojim postojanjem u prostoru, svojim materijalom, oblikom i značenjem.

U političkom aspektu pristupa obnovi i čuvanju baštine otvara se pitanje zaštite i perspektive povijesnih građevina Srpske pravoslavne crkve i srpske kulturne baštine na hrvatskom tlu. Sada je to tek teoretsko pitanje, jer veći dio tih spomenika nije ozbiljno oštećen, no promjena nacionalne i demografske strukture u pojedinim dijelovima Hrvatske, osobito poslije akcija Bljesak i Oluja i velikog egzodusa srpskog stanovništva, otvara pitanje brige za srpske spomenike i oblika njihove uporabe. Građevine Srpske pravoslavne crkve bez uporabe i korisnika uskoro će postati mrtva tijela koja će postupno odumirati i za koja se neće imati tko brinuti.

Treći element političkog aspekta obnove povijesnih građevina povezan je s gospodarskim razvitkom zemlje. Potreba za

kvalitetnom obnovom povijesnih građevina ukazuje na nužnost osnivanja i stimuliranja rada pojedinih specijaliziranih poduzeća koja bi se bavila poslovima nužnim za obnovu povijesnih zgrada. Njihova perspektiva, vrednovanje kvalitete izdavanjem licence za pojedine radove, poštivanjem tih licenci u postupku natječaja i izdavanja radova otvorili bi dosta veliku ponudu novih radnih mjesta i potakli ljude da svoja znanja posvete obnovi povijesnih građevina. Tu bi se mogla naći specijalizirana poduzeća za obnovu pročelja žbukanih, oslikanih i na drugi način dekoriranih zgrada, poduzeća za obnovu štukatura i unutrašnje dekoracije, posebnih vrsta podnih obloga, klesarske radionice za povijesnu obradu kamena, restauratorske radionice za obnovu kamenih dekorativnih elemenata, zidnih slika i vitraja, radionice za izradu kovanih ograda i aplikacija, specijalizirane stolarske radionice za povijesnu građevnu stolariju i niz sličnih poduzeća, čime bi se razvio do sada zanemaren umjetnički obrt u segmentu koji je potreban za obnovu povijesnih građevina.

Isto bi tako politički aspekt trebao u procese obnove unijeti onemogućavanje eksploatacije povijesnih prostora pod geslom napretka. Politika prema povijesnom prostoru trebala bi uvažavati vrijednosti toga prostora i stimulirati ona ulaganja koja će promicati održavanje i revitalizaciju povijesnih građevina i povijesnih prostora. Rušenje dotrajalih ili ratom oštećenih povijesnih građevina niže pojedinačne, ali znatne ambijentalne vrijednosti i gradnja novih zgrada na njihovu mjestu bitno mijenja sliku mjesta i dovršava negativne destruktivne procese započete ratom. Iskustva zapadnoeuropskih zemalja u procesima obnove nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu ukazuju na niz promašaja, koji su se kasnije pokušavali amortizirati faksimiliranjem nestalih povijesnih ambijenata.

U okviru političkog aspekta obnove kulturne baštine ubraja se i promidžbena djelatnost. Ukazivanjem na rezultate u obnovi baštine postupno ćemo svijet upoznavati sa svojim stručnim pristupom baštini i vrednovanjem vlastite baštine. S druge ćemo strane ukazivati na uklanjanje posljedica rata, na turističku iskoristivost obnovljene baštine, a istovremeno ćemo upoznavati svijet s dostignućima u obnovi baštine, koja će se eventualno moći koristiti u sličnim okolnostima u drugim zemljama. Time ćemo istovremeno ukazivati na vrijednosti naše kulturne baštine i na domete naše paneti i vještine u delikatnim procesima njezine obnove.

Doživljajni ili duhovni aspekt

Doživljajni, duhovni ili nematerijalni aspekt obnove povijesnih građevina onaj je dio kojim ćemo pokušati vratiti memoriju prostora u svijest ljudi. Oni koji se vraćaju u svoj razoreni zavičaj i koji ga smatraju dijelom svojeg duhovnog i doživljajnog svijeta, kojima je on bio materijalnim i dijelom duhovnim okvirom življenja, spona s prošlošću, veza s prirodom, oni će u obnovi povijesnih građevina vidjeti jedan od bitnih elemenata reinkarnacije zavičaja. Prednost će imati povijesne građevine većeg simboličkog naboja, one koje stvaraju sliku mjesta u prostoru, one po kojima se prepoznaje mjesto življenja i s kojima se duhovno identificiramo.

Ne mogu zaboraviti riječi slikara Branka Čačića, koji je na promociji moje knjige *Rat i baština u prostoru Hrvatske* u ranu jesen 1995. godine na mjestu razorene župne crkve Sv. Lovre u Petrinji, s iskrenim ganućem rekao da Petrinja bez tornja svoje župne crkve nije Petrinja. On je evocirao svoja sjećanja na čeznutljive poglede prema Petrinji tijekom njezine okupacije, kad ju je gledao s druge strane Kupe i kad ju nije prepoznao bez njezinih okrnjenih vertikalna duha. Iako nema simboličku težinu crkve, Petrinju određuju i ostale povijesne zgrade na glavnom gradskom trgu, neke od povijesnih zgrada u drugim dijelovima grada, spaljena i fizički uklonjena drvena kuća slikara Salopeka ili ona narodnog učitelja Pejakovića, koju mu je podigao zahvalni narod na obali Petrinjčice.

Sve su to znakovi u prostoru koji su nestankom izgubili svoj fizički integritet i prestali biti svjedočanstvom proteklog vremena. Njihova je fizička autentičnost materijala i oblika nepovratno izgubljena i u tome je agresor uspio.

Međutim, duhovni nas aspekt obnove vodi prema potrebi obnove zavičaja. Obnavljanje tradicijske strukture naših mjesta, kulturne baštine i povijesnih građevina u njima dio je obnove zavičaja. Zavičaj je pak nositelj identiteta; ona kategorija koja ljude vraća iz progonstva, onaj činitelj koji govori protiv humanih preseljenja, protiv kolektivnih migracija. On je i neporeciva dimenzija prirodnog ambijenta i okoliša, načina života i privređivanja, poistovjećivanja s klimom i vjetrovima, osjećaj da si uspostavio prijateljski odnos s prirodnom okolinom. Komponenta pak kulturne baštine u prostoru, a posebice povijesnih građevina u njima duhovna je sastavnica pripadanja kulturi dotičnoga kraja. U tom su smislu pogubne »parole« da ćemo izgraditi bolji i ljepši grad ili selo. Ljudima treba zavičaj, i to u onom suptilnom spoju duhovnoga i fizičkoga. Zavičaj nije samo materijalna kategorija, on nije samo mjesto boravka. On je i čežnja i nostalgija i sjećanja i idilične slike iz djetinjstva i zavičajni klub u nekom drugom stranom prostoru, kojim se bezrezervno ne prihvaća identifikacija s novim prostorom. Zavičaj je gotovo zaboravljena kategorija u zemljama visoko razvijenog zapadnog svijeta i zato ga ne smijemo zanemariti.

Stoga ne smijemo pristati na pustu zemlju, a niti na zemlju planiranih dobrotvornih akcija, bez obzira planirala ih država ili neka od milosrdnih organizacija. Milosrdno darivanje ne prepoznaje drugih duhovnih kvaliteta osim vlastitih i u tome se krije opasnost od obnove prostora milosrdnim dobrotvornim akcijama.

Duhovni nas aspekt obnove vodi prema nužnosti čuvanja i obnavljanja baštine. Izuzetno je važno identificirati građevine i strukturalne vrijednosti pojedinih mjesta čijom ćemo obnovom postići onu prijeko potrebnu kritičnu masu da možemo reći da smo očuvali zavičaj. Često ćemo morati posegnuti za faksimiliranjem povijesnih građevina i ambijenata, jer su razaranja bila toliko temeljita da je nemoguće na drugi način obnoviti razorenu povijesnu strukturu. Time ćemo postići stupanj idejne, ali ne i fizičke autentičnosti povijesne građevine, ali zadržati opću sliku povijesnog ambijenta i one duhovne vrijednosti koje se mogu doživljavati na razini povijesnog ambijenta. To istovremeno podrazumijeva brižljivo čuvanje svakog ostatka izvorne povijesne strukture, ali kao relikvije

koja će u određenom budućem trenutku svjedočiti o karakteru rata koji se vodio na ovim prostorima potkraj dvadesetog stoljeća.

Umijeće obnove kulturne baštine u prostoru nakon ovolikog stupnja razaranja, gledamo li ga s aspekta duhovnih vrijednosti, nije samo tehničko umijeće svladavanja količina četvornih metara prostora koje valja obnoviti da bi ljudi imali gdje živjeti, ili tehničkih problema svladavanja konstrukcije i strukture građevina. Umijeće obnove je sposobnost razumijevanja duhovnih i doživljajnih vrijednosti povijesnih prostora i njihova oblikovanja i reoblikovanja na način da se sačuvaju one vrijednosti bez kojih bi dotični prostor bio duhovno siromašniji i manje stimulativan za ljude koji u njemu nužno traže prepoznavanje vlastitog trajanja u povijesnom kontinuitetu naroda i sredine kojoj pripadaju. To je obrana Hrvatske u prostoru, ali Hrvatske kao duhovne a ne samo političke kategorije. Hrvatski je prostor temelj hrvatskog identiteta i zato ga valja čuvati, posebice u onim dijelovima u kojima ga oplemenjuje kulturna baština.

Zaključak

Obnova povijesnih građevina koje čine kulturnu baštinu i spomenike kulture u prostoru Hrvatske dugotrajni je proces koji iziskuje visoku stručnu razinu njegovih protagonista i apsolutnu državnu potporu, jer je u protivnom osuđena na neuspjeh ili djelimični uspjeh. To je istovremeno proces pedantne pripreme koja uključuje dopunska istraživanja i teoretske modele, dugotrajne prevencije i privremene zaštite za one dijelove baštine koji se (tome su različiti razlozi) ne mogu odmah početi obnavljati, proces izuzetne organiziranosti u provedbi specijaliziranih radova i stimulacije poduzetnika da se počnu baviti takvim radovima s dugoročnom perspektivom gospodarskog uspjeha i napokon proces neprestane borbe za kvalitetne namjene povijesnih zgrada, a protiv njihova iskorištavanja u svrhe koje će ih dovesti do spomeničke degradacije.

Obnova kulturne baštine trebala bi biti značajna stavka državnog i općinskih proračuna, a ne utopljena u stavke obnove. Time bi se jasno identificirala komponenta državnog interesa u obnovi kulturne baštine u prostoru i stimulirala dodatna ulaganja vlasnika i korisnika povijesnih zgrada.

Obnova povijesnih građevina neodvojiva je od politike prema povijesnim naseljima i razvitku i očuvanju prostornih resursa. Ona igra ključnu ulogu u očuvanju temeljnih značajki hrvatskog prostora.

Napokon, ljudi su korisnici i sudionici života u prostoru. Kulturna baština u prostoru je u neposrednoj funkciji kvalitetnog života ljudi i njihove identifikacije s prostorom. Duhovne vrijednosti kulturne baštine u prostoru temeljni su razlog njezine zaštite sa svrhom da oblikovni i materijalni tragovi prošlosti svjedoče o kulturnom kontinuitetu hrvatskog naroda na ovom tlu i da svakodnevno oblikuju novu svijest o vezi čovjeka i tla, prostora na kojem obitava.

Obnova kulturne baštine u prostoru nakon ovolikih ratnih razaranja svjesni je čin nemirenja s uništavanjem temeljnih

materijalnih odrednica naše prošlosti. To je čin rekreiranja privremeno nestalih vrijednosti, iskazivanja narodne vitalnosti i potpuno definirane svijesti da se povijest naše ugrađenosti u europsku civilizaciju i našeg kulturnog identiteta temelji barem toliko u materijalnoj baštini u prostoru, koliko u duhovnim umjetničkim i znanstvenim doprinosima naših ljudi tijekom proteklih stoljeća. Naše je tlo naša domovina, zbroj mnogih zavičaja. I u tom ozračju je obnova kulturne baštine u prosto-

ru obnova domovine i obnova zavičaja svakoga od nas. U obnovi baštine nema mjesta privatnim interesima. Tu ne smijemo pogriješiti, već pokazati znanje i umješnost, razum i osjećaje, visoku profesionalnost i zajednički cilj. Jedino tako ćemo nanovo sjediniti čovjeka i prostor u našoj domovini.

Zagreb, 4. siječnja 1996.

Summary

Ivo Maroević

The Restoration of Cultural Heritage Buildings after the Destruction of War in Croatia

The recently liberated occupied areas of the Republic of Croatia have added a new dimension to the roster of war destruction: the destruction of the cultural heritage after and outside war operations and war zones. This reminds us that the question of rehabilitating the cultural heritage seen as one continuous process consists of many aspects: theoretical, methodological, practical-operational, organizational, financial, political and finally experiential and spiritual. In order to avoid some foreseeable mistakes it is absolutely necessary to weigh the meaning and role of all these individual aspects against each other in every single restoration venture (from small individual items to large complexes).

The approach to the restoration of monuments in space requires a full understanding of the notion of the cultural heritage and its values, almost all of which are spiritual rather than material, and yet could not exist in space or human life if they did not have a material and formal existence. The relation of spiritual and material elements in the cultural heritage has been understood long before us by those who began to see its preservation as a process in which the values of the past become integrated into space and human consciousness as transmitters of numerous and rich messages.

The precise borderline between spirituality and materiality can never be drawn precisely, and is particularly difficult to establish in spatial monuments. Special efforts must therefore be made to replace monuments destroyed by some natural or man-made catastrophe. There is always a real danger that some of their properties will disappear forever, that we will interpret others too subjectively, that elements will be lost which we have never even known to have existed, and that the new material will never have the power to recreate the refinements and historical sediments of the original.

In the theoretical approach to the restoration of the cultural heritage, questions of originality and authenticity of what is being restored are of primary importance. The theory of the identity of museum exhibits can easily be applied to historical buildings, although there exists a basic difference in the way in which they came into existence. The conceptual identity of a monument points to the existence of an idea which preceded its making, although this idea is quite difficult to establish because it often remains unrecorded. However, the conceptual identity of a building is often made present to us through sketches and plans which preceded their construction. The factual identity of a building is its look at the moment it comes into being. It is the essence of its authenticity because it reveals the moment when the idea was first realized. The factual identity of objects of material culture and works of art can be placed directly in time. For buildings - where the process of coming into being is longer - the difference between conceptual and factual identity increases, so that their factual identity, although it can be set at the point a building was completed, can also reflect the complexity of its process of construction. The actual identity is a variable quantity because it points to the look of an object in the present. It contains within itself all the changes the object has undergone up to the moment when we come face to face with it. It includes both the structural and functional identity which either refers to changes in structure and form during the life of an object or building, or to changes of their function. The actual identity thus documents the life of a monument, all the influences and all the meanings it has absorbed. It does not have the temporal stability of conceptual or material identity because it moves on with time. It is therefore possible to define a series of actual identities in the history of a monument which become constituent parts of its historical identity. In this way this identity also determines the authenticity of the duration and the history of a monument. Structural and functional identities just help us to realize actual identity. The changes caused by the disappearance of some individual part of the original material structure of a building can be discovered in other testimonials about the building (written documents, graphs, models etc.) The sum and interpretation of these identities participate in the evaluation and are the basis for determining its significance and importance. They are the

sources and interpreters of its authenticity. By replacing the original material and structure and repeating, replicating lost or vanished forms, the authenticity of a monument is reduced, especially on the physical and documentary side. However, in this way we do bring back and recreate the form of conceptual authenticity also sought by science - the effort to come close to the form of the object or building as it was at the moment of its making. Removing the barrier between physical and conceptual authenticity, ways are opened for the recreation of the past in the segment that man today considers optimal. The theoretical aspect of the reconstruction of destroyed or heavily damaged historical buildings implies a clear and precisely determined restoration procedure. When this is applied correctly, it guarantees the retention of all the surviving heritage values as well as, through the process of restoring or reconstructing lost values, the retention of that sense of measure which will prevent a deluge of inadequate or unfounded interventions.

The methodological aspect searches for the best methodologies in approaching the restoration of damaged and destroyed historical buildings with the aim of preserving their heritage values. It includes a series of gradual and mutually related procedures whose aim is fixed and directed towards a maximum reduction of consequences of war and other destruction of the cultural heritage on Croatian territory. Priority is given to the urgent preventive protection of historical buildings and materials of destroyed or seriously damaged buildings. Parallel with the preventive activity it is necessary to make an estimate of damages which will be an indication for a possible conservation approach: consolidating the structure with smaller repairs, restoration with the restoration of the missing parts on condition that the greater part of the building's structure has been preserved, reconstruction which proceeds from the integration of preserved damaged parts into the new structure, through facsimilating the previous look of the building (with a variety of choices), to interpolating the newly modelled building into the space where the old destroyed building had formerly stood. The following criteria must govern the list of conservation priorities: the urgency of the intervention owing to the condition of the building, the optimal relation of the condition of the building, the possibility of consolidation and its heritage value, the need of the local or broader community or owner to return the building to its original function, available funds (especially donations or closely targeted sums) and finally the importance of the building as a national heritage monument.

A parallel task is to gather or activate relevant documentation to be used in determining the degree of possible reconstruc-

tion with the aim of preserving the heritage value of the building, or presenting new documentation that will be based on actual research of the building or on older or different documentation. Projects must then be elaborated according to rules set down by the Services for the Preservation of the Cultural Heritage. Before determining the way individual buildings will be restored, theoretical models must be elaborated. Based on certain individual typical examples of damage and possibilities of restoring such damage in the various categories of historical monuments, these models determine the directions and parameters for individual projects. These models must consider the authenticity or originality of the building, its historical layering and the best ways to preserve and present its value. Only after this can the chosen restoration procedure begin. The decoration and furnishing of interiors of castles, public buildings and churches present a special problem. The restoration work on historical buildings is thus methodologically determined by the choice of a restoration method or a combination thereof; one can choose among potential combinations, and the number of selected variants depends on each individual case. The documentation collected while working on a restoration project and the publications of the most valuable results are a subsequent methodological step. They record the accumulated experience for the needs of some future restoration project, while at the same time they are a document of the work that was undertaken, testimonials of the degree of authenticity retained in the fabrics and shapes, as well as the amount of addition and renovation.

The execution of a project also involves some pragmatic restoration elements. The basic procedure is the consolidation of the building. It must always try to retain the maximum of the remaining elements (forms and structures) of a historical building. The restoration should replace those parts which were destroyed so that they are reintegrated with the remains. The aim of this is to preserve the wholeness of a building by combining remaining and new parts. The procedure of reconstruction goes beyond restoration and is more comprehensive. It ensues when less than one half of the original building structure and decoration have survived. The facsimile reconstruction of a totally destroyed building can be undertaken only if complete knowledge of the destroyed building is available. The justification of such reconstruction proceeds from a careful review of the existing documentation and is recommended where the significance of a building in a landscape or in the setting of an inhabited area has the function of a sign or symbol in space. The interpolation of new architecture is the greatest extreme in the process of reconstruction. It has no material connections with the heritage value or shape of

the destroyed building. Even so, it must function as part of the spiritual continuity of a location.

The organizational aspect deals with ways of organizing a restoration venture. In such cases it is necessary to set up roof organizations for various types of monuments and individual regions composed of experts in conservation, financiers and main beneficiaries (church, state, county and municipal bodies) which approve lists of priorities, direct the flow of funds and the demands of the donors, and sanction the basic premise of every individual restoration venture. The highest state organization for the conservation of the natural and cultural heritage must remain in charge of its competences as decreed by law, but must cooperate with the roof organizations for the restoration of the cultural heritage by engaging all available scholars and experts in the rehabilitation work. It is also necessary to found specialized firms, expert in construction, installation etc, as well as narrowly specialized groups of restorators. The basic problem is the evaluation of their proficiency, where a system of licencing experts in special fields would ensure minimum proficiency in the tasks to be undertaken.

The financial aspect is the basis of every restoration/ reconstruction venture. On the basis of previously agreed priorities, the financial bodies channel funds towards the protection of those monuments which can be satisfactorily consolidated or restored and expected to take over some of their historical functions. State investment should give priority to buildings which belong to the cultural heritage and work in three directions: the consolidation and restoration of damaged buildings, the reconstruction of exceptionally valuable buildings of highest symbolic value or those whose lack would seriously imperil the religious or communal life of a location, and finally the construction of residential buildings that would keep alive the memory of the previous historical structure which was destroyed in the war. It is necessary to establish special funds for the restoration/reconstruction of historical buildings, which would pool the money collected at benefit galas and auctions for the rebuilding of the national cultural heritage, as well as unspecified donations, philanthropic gifts and other financial contributions. In view of this, programmes and projects for the restoration of individual valuable and attractive historical buildings should be drawn up and proposed to international state or private funds ready to give financial support to such ventures.

The political aspect of the restoration of historical buildings is not without importance, because it is an indicator of the efforts made by the state to neutralize and counteract as far as

this is possible the aggressor's intention to systematically destroy Croatian monuments with a view of obliterating the traces of art and culture which have kept alive the Croatian historical identity through the centuries. In this sense the restoration and rehabilitation of the cultural heritage can be seen as an act of restoring national identity to regions in which the material traces of a cultural heritage were wiped out almost completely. In this context one must also face the question of the conservation and perspectives of the historical buildings of the Serbian Orthodox church and the Serbian cultural heritage on Croatian soil. Another element of the political aspect is related to the economic development of the country which should endeavour to stimulate the activity of enterprises specializing in the restoration of historical buildings and responsible for the education of experts. The political aspect also includes responsibility of state bodies in the prevention of exploitations of historical buildings under the pretext of "progress". Here media advertizing also has its place. Showing the results achieved in monument restoration we will gradually make the world aware of our expertise and our love for our cultural heritage. This would also promote the tourist value of our restored cultural heritage by showing how valuable it is and what resources and skills are using in its restoration.

The experiential, spiritual or non-material aspect of restoring our historical monuments should help our people to recapture the memory of their cultural space. Here priority should be given to buildings of stronger emotional power, capable of producing memorable images of place, which help us to recognize a place as our home, a location we can identify with. The spiritual aspect of restoration/reconstruction leads us to the need to restore a sense of home as an aspect of our identity. After the vast destruction suffered in the recent war our ability to restore our cultural heritage is not merely a question of technical know-how. It also depends on an understanding of the spiritual and experiential values of historical regions and their shaping and re-shaping with a view of preserving those values without which these regions would be spiritually impoverished, and their inhabitants deprived of the full stimulating sense of their historical inheritance and the continuity of the nation and society to which they belong.

The restoration of historical monuments is a long process requiring a high degree of expertise from its protagonists and the absolute support of the State, without which it is condemned to failure or at best only to partial success. At the same time this process requires meticulous preparation and exceptionally efficient organization in all the specialized fields. It plays a key role in the preservation of the basic characteristics of Croatian space.